AUI, secțiunea III e, Lingvistică, tomul LX, 2014

Nicolae Milescu, traducător al *Septuagintei* în limba română. Evaluare traductologică[1]

Eugen Munteanu
Lucia-Gabriela Munteanu
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi
Centrul de Studii Biblico-Filologice „Monumenta linguae Dacoromanorum"

Le texte contenu dans le Ms. 45 de la Bibliothèque de la Filiale de Cluj de l'Académie Roumaine contient la version roumaine de la *Septante*, réalisée par le très connu érudit roumain Nicolae Milescu Spătarul („le Spathaire") (1636-1708) et révisée ultérieurement par un ou plusieurs autres érudits anonymes.

Etant engagés dans la mise au point d'une édition critique intégrale de ce précieux document de la culture roumaine ancienne, nous nous proposons d'identifier dans notre communication les constantes et les éléments spécifiques de la conception à l'égard de la traduction qui a sous-tendu le processus de transposition du grec en roumain de l'Ancien Testament. Il s'agit d'une conception implicite du traducteur, que nous déduirons d'abord du texte proprement dit de la traduction. Nous analyserons aussi de façon critique certains témoignages historiques directs, plusieurs indications à caractère technique de quelques textes programmatiques, tels les Préfaces des Ms. 45 et Ms. 4389 (une autre version, différente de l'Ancien Testament, de l'époque), ainsi que les notes marginales du Ms 45. Néanmoins, nous comptons obtenir les principales informations de nature terminologique de la comparaison attentive du texte roumain avec le texte grec de la *Septante* (de l'édition publiée à Frankfurt am Main en 1597), ainsi que de la comparaison de la version de référence (du Ms. 45) avec celle révisée par les Frères Radu et Șerban Greceanu, publiée à Bucarest en 1688.

Nous accorderons une attention toute particulière aux problèmes spécifiques créés par le principe dominant de la littéralité, comprise comme expression de la nécessité automatique d'être toujours conforme à l'original, même au risque d'y sacrifier la transparence sémantique du discours et son intelligibilité. Des phénomènes de transfert qui apparaissent au niveau du processus de la transposition littéraire, nous étudierons, du point de vue lexical, les deux options possibles là où une simple équivalence dynamique (basée sur l'identité de désignation entre

[1] Textul reprezintă versiunea românească a comunicării *Nicolae Milescu, traducteur de la Septante en roumain. Evaluation traductologique*, prezentată de autori în cadrul Colocviului Internațional „La Bible vernaculaire et les réformes religieuses", Leuven, 29-30 noiembrie, 1 decembrie 2012.

BDD-A7003 © 2014 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:54:10 UTC)

la langue source et la langue cible) n'est pas possible: 1. les calques lexico-sémantiques et 2. les emprunts directs, parmi lesquels nous distinguons entre a) les emprunts indirects à l'hébreux repris par l'intermédiaire de la *Septante* (*caredim, therafin, chefuré, fasec, hothareth, maaló, manna, menonoth* etc.) b) les empunts grecs (*agnu*, a*rchethu, arodamnă, artávă, asídă, aspalath, aspidă, chitos, elifandu, rodiu,, finic, fîstîc, gazofiláchie, parion, sirină, sofir, stacti. taland* etc.) et c) les emprunts slavons (*bdenui, bodz, boinic, cápişte, ciudêsă, clic, clivăt, dvori, nacealnic, năiemire, năsîlnic, ocăzui, oteşi, páminte, peveț, pogrebanie, postîmpi, prilăsti, pristăvi, răpşti, rula* etc.). Nous analyserons de façon plus détaillée deux exemples particuliers de transfert complexe, à savoir les mots roumains *furnicoleu* (gr. *μυρμηκολέων*) et, respectivement, *măgarotaur* (gr. *ὀνοκένταυρος*).

0. Textul cuprins în Ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române conține versiunea românească a *Septuagintei*, realizată de renumitul cărturar român Nicolae Spătarul Milescu (1636-1708) şi revizuită ulterior de unul sau mai mulți cărturari anonimi.

Angajați în realizarea unei ediții critice integrale a acestui valoros document al vechii culturi românești, vom încerca să identificăm constantele şi elementele specifice ale concepției despre traducere care i-a orientat pe traducători în procesul de transpunere din greacă în română a Vechiului Testament. Este vorba, desigur, despre o concepție despre traducere implicită, pe care o vom deduce în primul rînd din textul propriu-zis al traducerii. Vom examina de asemenea, cu multă atenție şi într-o manieră critică, anumite mărturii istorice directe, interesantele indicații cu caracter tehnic formulate în cîteva texte cu caracter programatic, cum sînt prefețele din Ms. 45 şi Ms. 4389 (cele două versiuni ale Vechiului Testament, datînd din aceeaşi epocă, diferite între ele, dar aflate într-o certă relație de înrudire textuală), precum şi abundentele note marginale prezente în Ms. 45. În plus, importante date de natură lexicologică, frazeologică şi sintactică vom obține din compararea atentă a textului românesc cu originalul grecesc al *Septuagintei* (în ediția tipărită la Frankfurt am Main în anul 1597, indicată ca text de referință de traducătorii înşişi), precum şi din compararea versiunii „Milescu revizuită" (din Ms. 45) cu textul final, tipărit la Bucureşti în 1688, rezultat în urma unei noi revizuiri, datorată fraților Radu şi Şerban Greceanu.

Vom acorda o atenție specială problemelor specifice create de aplicarea consecventă, de către traducători, a principiului literalității, înțeles ca expresie a necesității implicite de a reproduce cît se poate de fidel originalul, chiar cu riscul a a sacrifica transparența semantică şi inteligibilitatea discursului biblic.

Dintre fenomenele de transfer care se produc pe parcursul procesului de transpunere literală din greacă în română, vom studia, din punct de vedere lexicologic, cele două opțiuni posibile, acolo unde simpla echivalență dinamică

BDD-A7003 © 2014 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:54:10 UTC)

(bazată pe identitatea de desemnare între unitățile lexicale echivalende din cele două limbi aflate în contact) nu este posibilă: a) calcurile lexico-semantice şi b) împrumuturile directe, între care distingem între: 1) împrumuturi contextuale indirecte, prin intermediul *Septuagintei*, din ebraica biblică: (*caredim, therafin, chefuré, fasec, hothareth, maaló, manna, menonoth* etc.) 2) împrumuturi contextuale din limba greacă (*agnu, archethu, arodamnă, artávă, asídă, aspalath, aspidă, chitos, elifandu, rodiu, finic, fîstîc, gazofiláchie, parion, sirină, sofir, stacti, taland* etc.) et 3) împrumuturi contextuale din limba slavonă (*bdenui, bodz, boinic, cápişte, ciudêsă, clic, clivăt, dvori, nacealnic, năiemire, năsîlnic, ocăzui, oteşi, páminte, peveț, pogrebanie, postîmpi, prilăsti, pristăvi, răpşti, rula* etc.).

În cele ce urmează, vom analiza mai detaliat două exemple de transfer semantic complex, legate de cuvintele *furnicoleu* (gr. *μυρμηκολέων*) şi, respectiv, *măgarotaur* (gr. *ὀνοκένταυρος*).

1. Este necesar ca, mai întîi, să încercăm să schițăm un portret de traducător al tînărului erudit Milescu, în calitate de traducător al *Vechiului Testament* în limba română. Din păcate, liniile acestui portret nu vor putea fi foarte clare, din mai multe motive, între care putem menționa pe următoarele: nu ni s-a păstrat protograful lui Milescu, dar nici o copie fidelă a acestuia. Ceea ce avem, şi anume versiunea din Ms. 45, reprezintă rezultatul unei revizuiri consistente a protografului Spătarului, revizuire efectuată în Moldova, de cărturari care au cunoscut şi au respectat atît sursele lui Milescu, cît şi metoda sa de traducere, cea literală. În diferitele prefețe ale textelor avute în vedere nu se însă întîlnesc enunțuri explicative explicite privitoare la o concepție despre actul traducere, despre principiile, metodele sau tehnicile transpunerii textului sacru din greacă în limba vernaculară. Astfel de aserțiuni au fost de altfel foarte rare peste tot, pînă la Luther şi Erasmus. Nu punem deci vorbi la Milescu despre o strategie de traducere, cu jaloane ferme.Vom vorbi cel mult despre o concepție implicită, pe care o deducem din rezultatele pe care le avem, şi anume din textul ca atare al traducerii. Eventualele dileme, întrebări, judecăți şi decizii ale traducătorului nu pot fi de asemenea decît presupuse sau deduse. În lipsa informațiilor directe, vom interoga cu atenție textele şi vom încerca să deducem elementele unei metode de traducere examinînd următoarele surse:

-indicațiile din prefețele la Ms. 45, Ms. 4389 şi Biblia 1688;

-notele marginale de la Ms 45 şi Ms. 4389;

-textul însuşi, din Ms. 45, comparat cu sursele cunoscute ale traducerii, cea principală, grecească, şi cele secundare, slavonă şi latină;

-textul Bibliei 1688, pentru a vedea cum, cît şi ce au modificat revizorii de la Bucureşti în raport cu textul originar din Ms. 45;

-textul propriu-zis din Ms. 4389, pentru a vedea ce anume a reținut traducătorul muntean din originalul lui Milescu.

BDD-A7003 © 2014 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:54:10 UTC)

Toate aceste interogări presupun operații laborioase de comparație textuală, operații care, suntem siguri, ne vor conduce la rezultate foarte consistente. Enunțînd această problematică, ne oprim aici, lăsînd pentru viitorul imediat rezolvarea ei.

2. Privitor acum la caracterul literal al traducerii, o primă întrebare este aceea dacă traducătorii români ai Bibliei din secolul al XVII-lea, Nicolae Milescu şi cei care i-au succedat, făcuseră o opțiune conştientă pentru metoda transpunerii literale, cuvînt cu cuvînt, a textului sacru, sau pentru ei aceasta era singura opțiune posibilă. Ceea ce este pentru noi sigur este faptul că vechii traducători români acceptau ca de la sine înțeleasă cerința ca textul sacru să fie tratat diferit de cel profan, potrivit vechiului şi cunoscutului adagiu formulat de Sf. Hieronymus, potrivit căruia cuvintele Domnului nu pot fi reproduse dintr-o limbă într-alta decît într-o manieră literală, deoarece există un mister chiar şi în succesiunea cuvintelor („ordo verborum mysterium est"). În cazul celor mai vechi traduceri româneşti ale textelor biblice lucrurile se complică, deoarece avem de-a face cu un fel de *literalism de grad secund*! Întrucît, se ştie, *Septuaginta* însăşi este în mare parte o traducere literală, rezultă că textul românesc al lui Milescu (Ms. 45) reprezintă traducerea literală a unei traduceri literale!

Cercetări mai recente ale *Septuagintei* au condus la identificarea unor grade diferite de literalism; de exemplu, în cărțile *Pentateuhului*, în *Iosua* şi *Isaia* întîlnim un literalism moderat, în *Regi*, *Ieremia*, *Cîntarea cîntărilor* sau în *Plîngerile Ieremiei* avem de a face cu un literalism extrem, pe cînd cărțile bilice *Esther*, *Iov* şi *Proverbe* sînt transpuneri relativ libere (cf. Jobes/Silva 2001: 114).

2.1. Pentru a putea studia în mod adecvat cărțile biblice în funcție de gradul diferit de literalitate a diferitelor cărți ale *Septuagintei*, propunem următoarele criterii, pornind de la unele sugestii ale lui Emanuel Tov, deduse de acesta din comparația *Septuagintei* cu originalul ebraic (vezi Tov 1997: 20-24). Noi vom adapta acest model la raportul între textul-sursă care este *Septuaginta*, şi textul-țintă, care este versiunea românească. La nivel lexical vom urmări aşadar următoarele criterii;

1. gradul de realizare a unei consistențe interne a textului traducerii, pe baza stereotipiei lexicale;
2. gradul de reprezentare în textul românesc a constituenților cuvintelor greceşti;
3. păstrarea ordinii cuvintelor din greacă în română;
4. gradul de echivalență cantitativă între constituenții frastici (corespondența între numărul elementelor în greacă şi numărul elementelor în ebraică);
5. gradul de adecvare semantică a opțiunilor lexicale româneşti, în raport cu corespondenții lor greceşti.

2.2. Cît priveşte acum nivelul sintactic al transpunerii, exegeții au subliniat adesea un fel de servilitate a traducătorilor în raport cu sintaxa textului sursă.

BDD-A7003 © 2014 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:54:10 UTC)

Există unii specialişti care nu ezită să afirme că, de foarte multe ori, autorii-traducători ai diferitelor cărți din *Septuaginta* au practicat o transpunere literală a unui vocabular grecesc într-o sintaxă ebraică[2].

Nu altfel procedează vechii traducători români din secolul al XVII-lea, Milescu şi revizorii săi, cînd transpun *Septuaginta* în româneşte. Acel literalism de grad secund de care vorbeam mai sus se poate pune în evidență la tot pasul în textul românesc din Ms. 45: structuri frastice sau frazeologice cu regim de hebraisme în *Septuaginta* sunt transpuse ca atare în română, păstrîndu-şi caracterul ebraic originar. Unul dintre cele mai tipice şi mai frecvent utilizate ebraisme sintactice este expresia *şi să făcu*, prin care se introduce foarte frecvent, de sute de ori, o nouă frază. Această formulă reproduce fidel sintagma grecească *καὶ ἐγένετο* (sau, mai rar *ἐγένετο δὲ*), la rîndul ei o transpunere fidelă a expresiei idiomatice ebr. *vav chiv*, expresie aproape desemantizată, cu funcția de a introduce un nou enunț. Interesant de remarcat este faptul că această funcție textuală de marcare a unui nou enunț este clar conturată şi în limba română.

O funcție textuală similară o constatăm la conjuncția *şi* – καὶ – *vau* cu funcții sintactice diverse şi cu funcție textuală evidentă.

Două exemple:

Şi să făcu cuvîntul Domnului către Iona, de al doilea rînd, dzicînd (Iona 3: 1.).

*Şi să făcu jale preste Israil, mare, întru tot locul l*or. (1 Mac. 1:26).

Ca să încheiem această sumară discuție despre literalitate, vom conchide că, din punctul de vedere al vechilor cărturari români, inclusiv Nicolae Milescu, dincolo de presiunea tradiției, era concepută ca o garanție de *conformitate* cu originalul. Constatăm totuşi că utilizarea metodei literale de traducere nu a creat obstacole insurmontabile în calea înțelegerii textului de către un românofon cultivat, deopotrivă în secolul al XVIII-lea, ca şi astăzi.

2.3. Apropiindu-ne de finalul expunerii noastre, enunțăm o serie de alte chestiuni pe care ni le punem şi la care ne propunem să găsim răspunsuri rezonabile pentru ediția critică pe care o pregătim: Ce cunoaştere a tradiției scrise

[2] Vezi, de exemplu, F. C. Conybeare/ St. George Stock, *Grammar of Septuagint Greek: With Selected readings, Vocabularies, and Updated Idexes*, Peabody, Massachussets, 1995, apud Jobes/Silva, 2001: 110: „For the LXX is on the whole a literal translation, that is to say, it is only half a translation – the vocabulary has been changed, but seldom the construction. We have therefore to deal with a work of which the vocabulary is Greek and syntax Hebrew". Cf. şi Swete 1914, p. 299: „The manner of the LXX is not Greek, and does not even aim bering so. It is that of a book written by men of Semitic descent, who have carried their habits of thought into their adopted tongue. The transtalors write Greek largely as they doubtless spoke it; they are almost indifferent to idiom, and seem to have no sense of rhythm. Hebrew constructions and Semitic arrangements of the words are at times employed, even when not directly suggested by the original".

BDD-A7003 © 2014 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:54:10 UTC)

locale avea, care dintre textele predecesorilor citise Milescu şi ce alte materiale auxiliare deținea. Se poate oare presupune că, pe lîngă ediţiile biblice indicate în mod explicit[3], traducătorul avea la îndemînă un instrumentar cît de sumar (alte ediţii, lexicoane şi dicţionare)? Cît de conştient a fost traducătorul de nevoia de a se obține ceea ce numim astăzi transparență semantică? A existat oare un fel de autoexigență sau o grijă a traducătorului pentru inteligibilitate? Pot fi identificate anumite indicii în acest sens? Îşi proiecta el, traducătorul, gradul de competență al cititorului potențial?

Ceea ce putem spune deocamdată, pe baza cunoaşterii empirice dar încă nesistematice a imensului material, este că presiunea originalului grecesc a fost maximă la nivelul lexical propriu-zis, la cel al semanticii lexicale şi la cel sintactic. Adesea ne este greu să ne decidem dacă un anumit fenemen de transfer este de natură lexical-semantică sau sintactică. De exemplu, frecventa întrebuințare a lui *bărbat* cu valoare colectivă 'toți oamenii' sau a reduplicării adverbelor, adjectivelor sau substantivelor (*dimineață, dimineață* = foarte dimineață, *blînd, blînd* = foarte blînd, *cîntarea cîntărilor* sau *sfînta sfintelor* = cîntarea supremă, cea mai frumoasă cîntare, respectiv, locul cel mai sacru pentru a exprima superlativul sau intensificarea unei calități, sau complementul intern *a murit moarte* cu aceeaşi valoare intensificatoare. Sunt astea fenomene de natură lexicală sau sintactică?

3. În încheierea acestei scurte evaluări traductologice a celei mai vechi transpuneri în limba română a *Vechiului Testament* după *Septuaginta*, ne-am propus să prezentăm mai detaliat două exemple de echivalare lexicală complexe, corespunzătoare unor elemente lexicale compuse în greacă, care prezintă, atît în textul *Septuagintei*, cît şi în versiunea românească, calitățile unor hapax legomena. Este vorba despre substantivele greceşti *μυρμηκολέων* 'fourmilion' şi *ὀνοκένταυρος* 'âne-centaur', ambele denumiri de animale fantastice. Dat fiind caracterul ei fastidios şi greu de urmărit la o expunere orală, vom lăsa prezentarea întregii demonstrații pentru versiunea tipărită a comunicării noastre, unde vom oferi şi contextele respective. Îi informăm deocamdată pe colegii interesați că

[3] În *Cuvîntul înainte către cetitor*, în Ms. 45 sunt date prețioase informații, care au permis cercetătorilor să identifice cu precizie principalele „izvoade" întrebuințate de traducători, şi anume: *Τῆς θείας Γραφῆς, Παλαίας Δηλαδὴ καὶ Νέας Διαθήκης ἅπάντα. Divinae Scripturae nempe Veteris ac Novi Testamenti omnia, Graece*, a viro doctissimo recognita et emendata, variisque lectionibus aucta et illustra, Frankofurti ad Moenum, apud Andreae Wecheli haeredes, 1597 (versiunea grecească (*Septuaginta*). *Библиѧ сирѣчь книгы Ветхаго и Новаго Завета по ѩзыкоу словенскоу* (...) Ostrog, 1581 (versiunea slavonă) şi *Biblia ad vetustissima exemplaria castigata* [...], Antwerpiae, ex officina Christophori Plantini, 1565 [*Vulgata Clementina*, ediție indicată ca izvod în prefața Ms. 4389].

BDD-A7003 © 2014 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:54:10 UTC)

soluțiile de echivalare găsite de traducător, şi anume *furnicoleu*, respectiv *măgarotaur*, reprezintă construcții compuse, calchiate după echivalenții lor greceşti (*furnică* + *leu*), respectiv *măgar* + *taur*[4].

4. Drept concluzie, vom constata că putem vedea în persoana lui Nicolae Milescu Spătarul, o veritabilă figură paradigmatică, un prototip al traducătorului creativ în epoca veche a culturii româneşti. Descifrarea integrală a funcționării mecanismului său creator, va constitui, din punct de vedere metodologic, un pas înainte pentru înțelegerea specificului vechilor texte româneşti, tratate adesea, în mod greşit, drept texte originale şi nu în calitatea lor autentică, cea de traduceri.

Bibliografie

Jobes, Karen H./ Silva, Moisés, *Invitation to the Septuagint*, Paternoster Press, Michigan, 2001.

Swete, Henry Barklay, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, ed. a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, 1914.

Tov, Emanuel, *The Text-Critical Use of the Septuagint in Biblical Research*, Simor, Jerusalem (ed. a II-a), 1997.

[4] Încă inedit, textul complet al acestei demonstrații face parte dintr-un studiu mai amplu, intitulat *Bestiar biblic*, aflat în pregătire.

BDD-A7003 © 2014 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:54:10 UTC)